

Отримано: 20 вересня 2017 р.

Прорецензовано: 29 вересня 2017 р.

Прийнято до друку: 02 жовтня 2017 р.

e-mail: medynsky.natalia@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2017-68-50-54

Мединська Н. М. Категорія особи в граматичній системі дієслова / Н. М. Мединська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна». – Острог : Вид-во НаУОА, 2017. – Вип. 68. – С. 50–54.

УДК 81'366.56

Мединська Наталія Миколаївна,кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та літератури,
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. С. Дем'янчука**КАТЕГОРІЯ ОСОБИ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ ДІЄСЛОВА**

Статтю присвячено проблемі кваліфікації категорії особи в граматичній системі дієслова. З'ясовано, що категорійне значення суб'єктності, безпосередньо пов'язане з синтагматичною діяльністю мовця, формуванням змістового ядра будь-якого речення. У реальному реченні дієслова є двосуб'єктними, і ці суб'єкти інтерпретують, як джерело позначеної дієсловом події та як «творці» предикативної ознаки, що детермінують формування відповідного категорійного значення дієслова.

Ключові слова: дієслово, категорія особи, суб'єкт, категорія персональності, ознакові слова, предикат.

Мединская Наталья Николаевна,кандидат филологических наук, доцент, профессор кафедры украинского языка и литературы,
Международный экономико-гуманитарный университет имени акад. С. Демьянчука**КАТЕГОРИЯ ЛИЦА В ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ГЛАГОЛА**

Статья посвящена проблеме квалификации категории лица в грамматической системе глагола. Выяснено, что категориальное значение субъектности, непосредственно связано с синтагматической деятельностью говорящего лица, формированием значения любого предложения. В реальном предложении глаголы связаны с двумя субъектами, и эти субъекты интерпретируют, как источник обозначенный глаголом события и как «творцы» предикативного признака, детерминирующие формирование соответствующего категориального значения глагола.

Ключевые слова: глагол, категория лица, субъект, категория персональности, признаковые слова, предикат.

Natalia Medynska,Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor, Professor at the Department of Ukrainian Language
and Literature, International University of Economics and Humanities named after Academician Stepan Demianchuk**CATEGORY OF PERSON IN THE GRAMMATIC SYSTEM OF VERB**

The study of the semantic, formal-grammatical and functional features of a word as a universal linguistic sign is based on the discovery of the mechanism of different parts of speech categorical meanings interaction in a sentence, speech acts, in a text.

The article **aims** to characterize the category of person in the grammatical system of the verb.

The verb has peculiar complex of morphological categories, including: voice, tense, verb aspect, voice, transitivity / intransitivity, person. The complexity of this part of speech, according to many scientists, is not limited variety by its syntactic functions in the sentence. The verb's category implements the «personified» semantics in a sentence structure based on its connection with personal and demonstrative pronouns that occupy the position of the subject, the addressee, the one who does not participate in the communicative act.

The content of the verb includes the seme, which deliver the action attitude to animate – inanimate noun, which is objectified in the grammatical category of the person and its valency. Relativity of the verb semantics defines intrinsic features of it not only in the focus on the effectiveness (limitation) of action as an expression of categorical semantics of aspectuality, but also on a characteristic feature of personality: the manifestation of the subject's object.

Consequently, in a real sentence verbs are two-subjective, and these subjects are interpreted as the source of the designated by the verb event and as the «creators» of the predicative sign that determines the formation of the corresponding categorical meaning of the verb.

Key words: verb, category of person, subject, category of personality, sign words, predicate.

Вивчення семантичних, формально-граматичних і функційних особливостей слова як універсального мовного знака ґрунтується на виявленні механізму взаємодії в реченні, мовленнєвих актах, у тексті категорійних значень різних частин мови.

Мова як загальнолюдський феномен не може бути абстрагованою від відображення закономірностей реального світу. Одним з основних виявів рефлексії доквілля в етносвідомості є лексична та граматична категоризація об'єктів позамовної дійсності в мовних одиницях.

Міцним теоретичним підґрунтям для дослідження лексико-граматичних категорій українського дієслова як основного класу ознакових слів стали роботи О. Потебні, О. Шахматова, І. Мещанінова, П. Фортунатова, В. Виноградова та ін. Упродовж ХХ ст. дієслівні категорії вивчали закордонні (Ю. Апресян, Л. Щерба, Г. Золотова, Ю. Степанов, Л. Васильєв, О. Падучева та ін.) й українські (В. Русанівський, І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, І. Слинко, Т. Масицька, М. Мірченко, Н. Іваницька, М. Калько) лінгвісти.

У статті поставлено за мету схарактеризувати категорію особи в граматичній системі дієслова.

Дієслову властивий складний комплекс морфологічних категорій, із-поміж яких: спосіб, час, вид, стан, перехідність / неперехідність, особа.

А. Загнітко зауважує, що дієслово асоціюється постійно з ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці й синтаксичній спеціалізації в ядерній площині, яку витворюють особові форми. Без активної взаємодії особової семантики із самою семантичною структурою лексеми не може утворитися дієслово [6, с. 301]. Дослідник констатує, що дієслово функціонує завдяки його прилученню до предиката та властивостям категорійної семантики пов'язуваних із ним слів інших частин мови. Специфікація дієслова в предикативній функції зумовлює всю систему його категорійних значень і реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця, на що спрямовані первинні функції форм часу, способу та виду дієслова [6, с. 302].

В українському мовознавстві статус категорії особи дослідники визначають по-різному. Зокрема, І. Матвійєв уважає, що граматичне значення особи властиве тільки іменниковим займенникам та дієслову [9, с. 9 – 39]. Переконлива думка дослідника, що значення особи як суб'єкта дії властиве іменникові в називному відмінку, що протиставлене значенню об'єкта в непрямих відмінках іменника. Кличний відмінок він виділяє за значенням другої особи на протиставленні третій особі, позначуваної іменником у називному та непрямих відмінках [9, с. 38].

І. Кучеренко, заперечуючи статус займенників як окремої частини мови, наголошував, що особові протиставлення належать узагальнено вказівним словам – іменникам третього рівня та іншим іменникам у називному й кличному відмінках та дієслову, а в непрямих відмінках значень особи не виражають [8, с. 303–330].

М. Мірченко категорію особи відносить до синтаксичних категорій і кваліфікує її як комунікативно орієнтовану, що входить як підкатегорія до предикативної категорії поряд із підкатегоріями часу і модальності [10, с. 312–321]. Комунікативну сутність підкатегорії особи дослідник визначає як підпорядковану надкатегорії предикативності, як «актуалізовану комунікативну категорію, що вказує на роль суб'єкта дії, процесу, стану тощо в комунікативному акті з погляду мовця», і виділяє три грами мовця у висловленні: мовця, адресата мовлення і граму неучасника комунікації. Грами мовця й адресата безпосередньо підпорядковані підкатегорії особи, грама неучасника вирізняє осіб, інші істоти чи предмети, які не беруть участі в комунікативних актах [10, с. 321]. Категорія особи дієслова реалізує «персоніфіковану» семантику у структурі речення на основі його зв'язку з особовими та особово-вказівними займенниками, що займають позицію суб'єкта (підмета), адресата, того, хто не бере участі в комунікативному акті.

М. Плющ, аналізуючи семантику особи в іменниках, займенниках і дієслові, розглядає її в найтіснішому зв'язку з функційно-семантичною категорією персональності: в іменнику за відмінковими формами: третя особа в синтаксичній функції суб'єкта (підмета) у називному відмінку та об'єкта – у непрямих відмінках; у кличному відмінку – значення другої особи в синтаксичній функції адресата мовлення, до якого звертається мовець, апелює з певною метою [13]. Авторка визначає статус особи в іменнику і займеннику як функційно-семантичний, а в дієслові – як морфологічної категорії. В особових займенниках (*я, ти*) – це статус дейктиків: указівка на особу мовця та на адресата в актах мовлення [13].

І. Вихованець кваліфікує граматичне значення особи як невластиву дієслівну семантику, що формується в іменнику. Категорія особи в дієслові граматична, вона виражає своє значення флексією, а в іменнику – семантично [3, с. 104].

А. Загнітко вважає, що, аналізуючи конкретні висловлення, треба враховувати семи предметних слів, що корелюють із певними парадигматичними і синтагматичними класами і підкласами непередикатних слів: «...у семантико-синтаксичній структурі речення агентивність виражається іменником – назвою істоти, який виконує функцію суб'єкта, а об'єктивність – іменником – назвою неістоти, який виконує функцію об'єкта, адресатність – іменником – назвою особи, якій приписується виконувана дія та ін.» [6, с. 291]. Отже, кожна функція формально спеціалізована. За значенням особи сема адресатності закріплена за кличним відмінком іменника в опозиції: називний суб'єкта – кличний адресата.

У філософському потрактуванні матеріального світу, що має вияв у часі і просторі, людина осмислює його сутність – *homo sapiens* (людина розумна), протиставляючи себе іншим істотам у живій та неживій (предметній) природі.

Персону (особу) в мовному вираженні передає займенник *я*, що вказує в мовленні сам на себе. У працях М. Гайдеггера *я* схарактеризовано як істоту, яка володіє мисленням і мовленням [5, с. 56].

У сучасній лінгвістиці категорія персональності логічно пов'язана з поділом предметності на істот – неістот. Поняття особи як центральний компонент поля персональності об'єктивоване в змісті

іменника, а в дієслові взаємодіє з категорією особовості – безособовості та з функційно-семантичною категорією референтності, беручи участь у структуруванні компонентного складу речення. Сема особи від іменника транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова через зв'язок предиката з іменником (субстантивованим словом), що займає позицію суб'єкта. Характеризуючи первісне додієслівне слово, О. Потебня зазначав, що воно означало не дію, ізольовану від діяча, а цілісне сприйняття, і тільки згодом воно змінилося: «Дієслово виражає ознаку під час її породження особою-діячем» [15, с. 91].

Категорія особи іменника в актах комунікації виявляє статус функційно-семантичної категорії персональності, значення якої реалізується в відмінкових формах та анафорично у займенниках і варіюється в структурних моделях двоскладних й односкладних речень або в ускладнених звертаннях до адресата [12, с. 275].

Іменник дає власну назву чи номінує особу за різними ознаками (національністю, місцем народження і проживання, за соціальним становищем, за видом діяльності, звичками, ставленням до інших тощо). Дієслова, які за ознакою антропоцентричності пов'язані з іменниками (іменниковими займенниками, субстантивованими словами), назвами осіб, мають повну способово-часово-особову парадигму форм.

Парадигма дієвідмінювання відображає особливості лексичної семантики різних груп дієслів і категорійної семантики, зокрема пов'язаної з вираженням дії суб'єкта – особи: конкретної фізичної дії, мислення, мовлення, ставлення до когось / чогось, почуттів, емоцій, психічного і фізичного стану та ін., які мають найбільш розгорнуту актантну структуру в реченні. Дієслова, що пов'язані з назвами інших істот, мають неповну парадигму [14].

До змісту дієслова входить сема, що передає відношення дії до істот – неістот, об'єктивована в граматичній категорії особи та його валентності. Релятивність семантики дієслова визначають внутрішньо притаманні йому ознаки не тільки спрямованості на результативність (граничність) дії як вияву категорійної семантики аспектуальності, а й на характерну ознаку персональності: вияву дії суб'єкта на об'єкт.

І. Вихованець зазначає: «Сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні ... Ядро дієслівних предикатів становлять дієслова дії, яким властива найбільша функційно-семантична розгалуженість залежних від них іменникових синтаксем» [4, с. 41]. Активність дії виявляє тільки суб'єкт-особа. Належність суб'єкта до класу осіб – визначальний чинник для вибору структурної схеми речення із предикатом активної дії, моделі якого є варіантними залежно від предикативних ситуацій, які передає мовець, та реєстру мовлення й модальності. Особові форми в дієслівній парадигмі об'єднані з формами дійсного і наказового способу теперішнього й майбутнього часу, а з формами минулого часу й умовного способу, взаємодіючи аналітично – через зв'язок з особовими займенниками та з особово-вказівними й іменниками, маркують також граматичне значення роду.

У семантиці іменника сема особи об'єктивована не тільки як онтологічно (поняттєво) визначена у внутрішній формі слова, а й граматично, представлена відповідно до логіки сприйняття його словоформ у відмінковій парадигмі: у називному (хто?), у родовому (кого?), у давальному (кому?), у знахідному (кого?), в орудному (ким?), у місцевому (при кому? на кому?) та в закінченнях (непослідовно) давально-го і місцевого відмінків, називного й знахідного в іменниках чоловічого роду [11, с. 35–37].

Внутрішня граматична структура іменників містить семи предметності, істот / неістот, особи / неособи, кількості й обрахованості та ін., зумовлені можливими синтагматичними зв'язками з дієсловами [7].

Персональність як функційно-семантична категорія в сучасній українській мові об'єктивована на морфологічному рівні семантично і словотвірно в іменниках, тобто в змісті слова, у дієслові – у змісті слів окремих груп і займенниковими словами, що вказують на першу, другу та третю особу на синтаксичному рівні в предикативному зв'язку дієслівних форм у функції предиката. У реченні позицію суб'єкта дії, стану займає іменник у називному відмінку, що позначає третю особу однини або множини, яка не бере участі в мовленні. У діалогічному мовленні позицію суб'єкта заступає особовий займенник першої особи однини *я* (мовець, адресат, діяч). Займенник *ти* займає позицію суб'єкта-адресата (другої особи однини чи множини, того, до кого звертається мовець). Займенники *я* і *ти* вказують на учасників мовлення в конкретній ситуації, ролі яких змінюються в процесі обміну думками, повідомленнями тощо.

Репрезентація особовими займенниками суб'єкта мовлення й адресата мовлення в синтаксичній позиції підмета двоскладного речення на формально-граматичному рівні в діалозі часто надлишкова, оскільки в акті мовлення його учасники дивляться один на одного, можуть скористатися жестами, мімікою, іншими засобами, застосовуючи відповідні особові форми дієслова-присудка.

На думку Н. Формановської, активний суб'єкт спілкування – адресат – своєрідний співавтор дискурсу і тексту адресанта, а адресат, що сприймає, інтерпретує комунікативний продукт адресанта, або адресат, який змінює комунікативну роль слухача на роль мовця [17, с. 174–175].

Актуалізація *ти* – адресата способом найменування його іменником у формі кличного відмінка залежить від настанови суб'єкта *я* – адресанта. Це функція апеляції до адресата, яка взаємодіє із функцією емоційно-оцінної характеристики, вираження ставлення до особи співрозмовника. Звертання, що синтагматично виділяється відповідною інтонацією, а на письмі розділовим знаком, не є членом речення на формально-граматичному рівні, воно іменує адресата *ти*, що спостерігаємо в акті мовлення у функції

тьох). 2. Познайомитися один з одним, між собою (про всіх або багатьох). *Як звичайно буває в поїзді всі в купе перезнайомилися, розговорились* (О. Кобилянська).

Отже, у реальному реченні дієслова двосуб'єктні, і ці суб'єкти інтерпретують, як джерело позначеної дієсловом події та як «творці» предикативної ознаки, що детермінують формування відповідного категорійного значення дієслова.

На сучасному етапі розвитку мовознавства **перспективним** вважаємо комплексне вивчення граматичної системи дієслова в сукупності його семантичних і функційних ознак.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании / Ю. Д. Апресян // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 302–306.
2. Болдырев Н. Н. Категориальное значение глагола: Системный и функциональный аспекты / Н. Н. Болдырев. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 176 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2007. – 232 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
7. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение / А. А. Зализняк. – М. : Наука, 1967. – 372 с.
8. Кучеренко І. К. Синтаксичні функції порівняльних конструкцій / І. К. Кучеренко // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць / І. К. Кучеренко. – Львів : Світ, 2003. – С. 136–139.
9. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
11. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К., 1986. – 176 с.
12. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / М. Я. Плющ. – 2-е вид. – К. : Слово, 2010. – 328 с.
13. Плющ М. Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній функції / М. Я. Плющ // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / [відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7. – С. 86–90.
14. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / Л. Г. Погиба. – К., 1983. – 24 с.
15. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации (от речей президентов до переговоров с террористами) / Г. Почепцов. – М. : Центр, 1998. – 352 с.
16. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: Коммуникация и прагматика / Н. И. Формановская. – М. : ИКР, 2007. – 408 с.
17. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков / В. Н. Ярцева // Типология грамматических категорий : материалы Мещаниновских чтений. – М. : Наука, 1975. – С. 5–23.
18. Ясакова Н. Ю. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові : монографія / Н. Ю. Ясакова. – К. : НаУКМА, 2016. – 328 с.